

NOVA KNJIGA O RANOKRŠĆANSKOJ SALONI

(E. DYGGVE, HISTORY OF SALONITAN CHRISTIANITY)

Arh. E. Dyggve objavio je nedavno pod naslovom *History of Salonitan christianity* (Oslo, 1951) sažeti rezime rezultata istraživanja ranokršćanske Salone. Prikaz je pisac dao u širokom kulturno-historijskom okviru, ali ga ipak u prvom redu temelji na podacima od arheološkog istraživanja. Knjiga ustvari donosi šest predavanja, što ih je pisac održao još god. 1946. u Oslu u Norveškoj. U *Hrvatskom Kolu* (Zagreb 1952, br. 6) istakao sam za našu širu javnost značenje i zasluge Dyggveova mnogo-godišnjeg rada u Solinu; a ovdje ću, u stručnom časopisu, potvrditi piščeve glavne rezultate u Solinu, iznijeti svoje primjedbe nekim njegovim tvrdnjama i nagadanjima i konačno se osvrnuti na dva problema, kojih rješenje Dyggve u ovoj knjizi pokreće: to su pitanje paralelnih crkava (*ecclesiae geminatae*) i pitanje utjecaja, koji određuju razvoj starokršćanskog graditeljstva u staroj Saloni.

1.

Prvo poglavlje namijenjeno je pretkršćanskoj Saloni. Dugo se vjerovalo, da se grad razvio tako, da se prvotno grčko-ilirsko naselje u rimsko doba proširilo prema istoku. Dyggve je dokazao, da je naselje grčkog podrijetla bilo zapravo u sredini i da se ono po tome u dva mahla proširilo i prema zapadu i prema istoku; time je Salona dobila upadno duguljast oblik, koji je našao odraza u poznatom izrazu pjesnika Lukana *longae Salonae*. U vrijeme kasnog carstva ili u ranokršćansko doba nutarnje su zidine između ova tri dijela grada, u svom južnom dijelu bile odstranjene i ostale su samo u sjevernom dijelu s vratima *Porta Caesarea* i *Porta graeca*, po svoj prilici u vezi s vodovodom, koji je kroz ta vrata prolazio. Dyggve je uopće posvetio mnogo pažnje urbanističkom razvoju stare Salone, utvrdio više detalja o smještaju gradskih vrata, o nekadašnjem drugačijem toku jednog rukava solinske rječice Jadrta kroz Salonu i t. d.

U istom poglavlju Dyggve konstatira malobrojnost spomenika iz pretkršćanskog doba Salone i sklon je to dobrim dijelom pripisati vjerskoj revnosti i intoleranciji prvih kršćana, koji su često do temelja rušili izrazito poganske građevine i predmete. Malobrojnosti dosada otkopanih pretkršćanskih objekata bit će međutim glavni uzrok dvije činjenice. Jedno je činjenica, da svi dijelovi stare Salone nisu podjednako i do kraja istraženi, i drugo je činjenica, da je Salona tek u ranokršćansko doba dobila veće značenje i graditeljski zamah. (U Tabula Peutingeriana Salona je označena manjim znakom negoli *Epetium* ili *Siculi* nedaleko od nje.) Ostaci pretkršćanskih hramova, pa da su ih stari kršćani i porušili, bili bi ostavili tragova barem u temeljima. Dyggve navodi primjer

podnožja kipa boga Merkura, s kojega su kršćani otukli natpis; ali u isto vrijeme on spominje činjenicu, da su nekadašnje svetište božice Nemezis u salonitanskom amfiteatru kršćani preuredili za oratorij u čast mučenika pogubljenih u areni amfiteatra, i navodi još primjer poganskog svetišta Silvana u pećinastoj udubini obronka Kozjaka poviše Solina, koji je iza toga, označen križem, služio u vjerske svrhe kršćanima. Prema tome nisu ni u Saloni kršćani do kraja uništavali sve, što je potjecalo iz pretkršćanskog perioda.

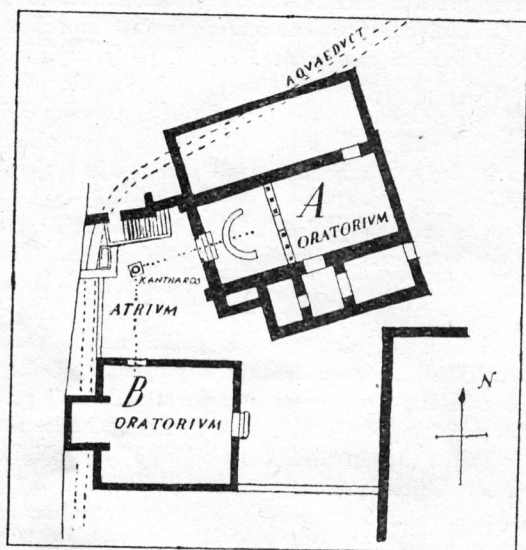
U ovom prvom poglavlju Dyggve ponavlja tvrdnju, koja se dugo vremena povlači u publikacijama, a to je tobožnji boravak Galle Placidije, sestre cara Honorija, god. 424. u Dioklecijanovoj palači u Splitu: vjerujući u to, grad Split je jednu ulicu u palači nazvao caričinim imenom. Mislim, da su tvrdnju o progonstvu Galle Placidije u Saloni i o njenom boravku u nedalekoj palači u Splitu prvi iznijeli Jelić i Rutar u *Guida di Spalato e Salona* (isto hrvatski kao *Uodja po Spljetu i Solinu*), što je bila objelodanjena god. 1894. u Zadru u čast prvog kongresa kršćanskih arheologa održanog te godine na ruševinama starog Solina. Autori Guide iskoristili su sigurno tradiranu vijest, da je godine 424. Galla Placidija došla u sukob s carigradskim dvorom i bila prognana u Solun i očitno pobrkali Solun sa Solinom. Iz Guide je podatak preuzeo Zeiller u svojem monumentalnom djelu o splitskoj palači (Pariz, 1912) i Bulić u djelu o carevoj palači (Zagreb, 1927) i evo sada Dyggve bez naznake izvora. Bulić se poziva i na Seecka, autora opširnog djela o propasti rimskog carstva, ali na stranicama Seeckova djela, koje Bulić citira, nema riječi o Solinu već samo o Placidijinu prisilnom boravku u Solunu.¹

Drugo je poglavlje posvećeno ranokršćanskom kvartu do sjevernih zidina grada, u kojem su, u vremenskom razmaku od tri stoljeća, redom bile građene tri bazilike; u njihovoj blizini ostala je sačuvana zgrada, u kojoj su se u vrijeme progona pod carem Dioklecijanom kršćani potajno okupljali pod vodstvom biskupa-mučenika sv. Dujma. I baš želji, da ostane u blizini toga tradicijom posvećenog mjesta, pripisuje Dyggve činjenicu, da je, na relativno malenu prostoru, pobjedonosna crkva redom podigla tri velike bazilike. Dyggveovo domišljanje je sigurno

¹ Up. *Guida di Spalato e Salona* — Jelić, Bulić, Rutar, Zara 1894, str. 34 i 51 odn. *Uodja po Spljetu i Solinu*, Zadar 1894, str. 61; Hébrard-Zeiller, *Spalato, le palais de Diocletien*, Paris 1912, str. 186; Bulić-Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927, str. 181; Seeck: *Geschichte des Unterganges der antiken Welt*, Berlin, VI Bd., str. 37.

točno; ali situiranje starokršćanskih građevina na periferiji grada u blizini gradskih zidina česta je pojava u gradovima uzduž istočnog Jadrana pa i drugdje. I ono ima svoj uzrok s jedne strane u činjenici, da su se prvi pristaše kršćanske vjere regrutirali u redovima širokih masa, što su stanovale u siromašnim dijelovima gradske periferije, pa je kasnije vrijeme rado nadovezivalo na poprište prvih akcija i borba pristaša nove vjere; s druge pak strane baš je na periferiji obično bilo više slobodnog i neizgrađenog prostora.

Dyggve usvaja Buličevo nagadanje, da su se u vrijeme biskupa Dujma kršćani okupljali u zgradi privatnih kupki (Dyggveov oratorij A), (sl. 1) U pravokutnu prostoriju

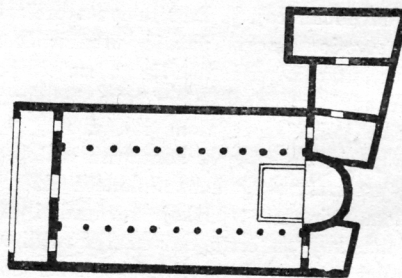
Sl. 1

ove zgrade vjernici su jednostavno ugradili polukružni zid za klupe iza oltara (*subsellia*): antika je rado isticala važnost nečega odnosno odavala počast nečemu polukružnom estradom, nišom, apsidom. Tek pošto je milanskim ediktom g. 313. minula pogibao za kršćane, postavili su oni u oratoriju pregradu, koja je dijelila svećenika do oltara od vjernika ispred njega, i priključili kršćanskom kultu jedno blizo, negda pogansko svetište izgrađeno na gradskom vodovodu (Dyggveov oratorij B). Dyggve postavlja još pitanje, gdje su prvi kršćani u vrijeme progona i prije izgradnje bazilike i krstionice obavljali obred krštenja. On pomišlja, da je u tu svrhu mogla služiti mala prostorija s basenom vode u spomenutim privatnim kupkama (Dujmov oratorij A); a nagada također, da su oni obred mogli isprva obavljati u javnim termama, i sklon je tako objasniti pojavu križeva na dvjema kamenim pilastrima u *tepidariumu* ovih javnih terma (križevi odaju po stilu 4 st. n. e.)

Dyggve je više puta vršio manja iskapanja u svrhu proučavanja skupa ruševina t. zv. *basilicae urbanae* do sjevernih gradskih zidina u blizini spomenutih najstarijih oratorija, pa ispravlja neke ranije tvrdnje arh. Gerbera odnosno iznosi nove poglede o izgledu i toku gradnje tu otkopanih triju bazilika. Za najstariju baziliku, koja se po natpisu CONSTANT... obično datira u IV. stoljeće

n. e. i za koju Egger misli, da je bila porušena kada su biskupi Simferije i Esihije tik sjeverno od nje podigli novu, veliku baziliku, Dyggve samo uvjetno misli, da je starija građevina (*probably older basilica — possibly not erected at the same time*) i drži, da je ona i dalje postojala uz novu crkvu pružajući nam tako najstariji primjer u Saloni t. zv. paralelnih crkava (*ecclesiae geminatae*). Dyggve je potvrdio točnost Eggerova mišljenja, koji je ispravio dvije netočne tvrdnje Gerberove: Simferije-Esihijeva bazilika imala je 3 a ne 5 brodova, a polukružni zid u svetištu bazilike jest temelj klupe za kler (*subsellia*) a ne zida, koji je išao do krova i navodno stvarao iza oltara hodnik (*ambulacrum*). Pobočni brodovi ove bazilike nisu nikada imali empore, kako se može utvrditi pomnim proučavanjem otkopanih ulomaka; isto tako iz tehničkih razloga Dyggve zamišlja ispred krstionice ove bazilike pokrivenu prostazu a ne otvoreni atrij. Zgrada sjeverno od bazilike nije bila privatna kuća s dućanima na ulici, nego biskupska palača (*episcopium*). U ovoj su palači, uz sobe za stanovanje i kapelu za obavljanje pobožnosti, postojale prostorije za uskladištenje vina i za kamenice s uljem; odmah preko puta bila je dapače preša za ulje i tijasak za vino s crkvenih dobara. To pokazuje, piše Dyggve, da je crkva rano jačala svoju moć i ugled jačanjem ekonomske podloge.

Na kraju ovog poglavlja Dyggve, koji izvanrednu pažnju i izvanredno značenje pridaje sahranjivanju i kultu mučenika, izriče mišljenje, da su prijenosu groblja iz okolice gradova, gdje su ona bez iznimke bila u rimsko doba, u same gradove i gradske crkve, utrljao put u prvom redu rastući kult mučenika i želja vjernika da počivaju u blizini moći mučenika; činjenica je, veli Dyggve, da su s vremenom i gradske crkve i njihovi oltari postali po kanonskim propisima obligatna sahraništa moći mučenika i svetaca. Ovakvo je objašnjenje ipak usiljeno i jednostrano. Prijenos pokapanja mrtvaca iz okoliša grada u sam grad izazvale su u prvom redu posve drugačije životne prilike srednjovjekovnog čovjeka prema čovjeku antike. Srednjovjekovni čovjek nije ni izdaleka imao onaj osjećaj za higijenu, koji je u doba antike izazvao zabranu pokapanja u samom gradu; pored toga vječite borbe i nemiri

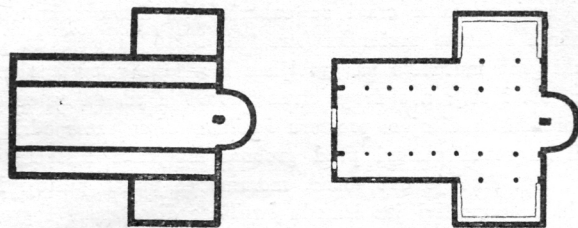

Sl. 2

stisli su srednjovjekovnog čovjeka unutar gradskih zidina i vrata i nisu dali, da se pokojnici ostave na udar tih borbi.

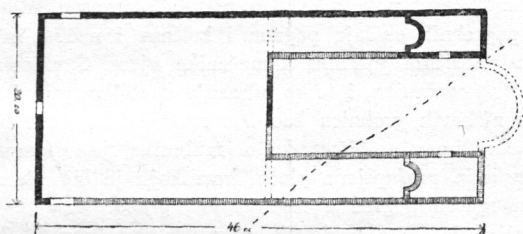
U trećem poglavlju Dyggve iznosi više bazilika unutar gradskih zidina, koje je on otkopao za višekratnog boravka u Solinu: to je bazilika u južnom dijelu grada do morske obale, *basilica iuxta portum* (sl. 2), bazilika u

istočnom dijelu grada, *basilica orientalis*, (sl. 3), bazilika nedaleko amfiteatra u zapadnom dijelu grada *basilica*

Sl. 3

occidentalis (sl. 4.). Bazilika *iuxta portum* jest prosječan tip salonitanske bazilike na tri broda s nartekсом ispred lađe te s diakonikom i protezismom do svetišta: Dyggve je datira u V. stoljeće. Bazilika *orientalis* po piščevu je mišljenju iz IV. stoljeća: pobočne prostorije do svetišta ove bazilike prostrane su i relativno daleke od

Sl. 4

svetišta, pa Dyggve ne vidi u njima običajne prostorije diakonikona i protezisa, već drži, da je crkva imala izbočeni transept, to jest da je bila građena na osnovu t. zv. T-križa. To bi uz baziliku u Lateranu u Rimu bio jedan od najstarijih primjera takve osnove na Zapadu; a isto je tako konfesija, t. j. grob za moći, ispod oltara ove bazilike jedini takav grob u gradskim crkvama stare Salone. Osobito je po svojem tlorisu zanimljiva bazilika *occidentalis* iz VI. stoljeća: ona pokazuje u zametku motiv triju polukružnih apsida svetišta, koji će postati osobinom ranog srednjovjekovnog graditeljstva.

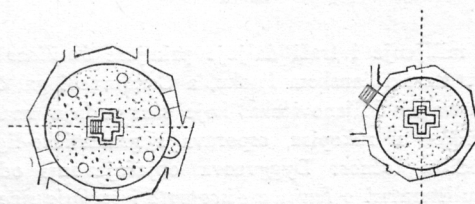
Najviše zanimanja pobudilo je Dyggveovo otkriće bazilike u sredini grada i do nje druge krstionice u staroj Saloni (sl. 5.). Krštavanje vjernika bilo je u prvo vrijeme isključivo stvar biskupa, pa je ova druga krstionica uz baziliku, koju Dyggve datira negdje prije god. 500., dala piscu povoda za nagađanje da se radi o bazilici i krstionici arijanskog biskupa u doba, kada je Salona, kao i ostala Dalmacija, bila u vlasti arijanskih Gota (493—535). Dyggveovo je nagađanje bilo primljeno, ali po mojem mišljenju ne možemo sa sigurnošću isključiti mogućnost, da je druga krstionica u Saloni podignuta za privremenu potrebu, kada je oko god. 400. bila odstranjena najstarija bazilika s krstionicom i gradila se nova Simferije-Esihijeva ili kada je sredinom VI. stoljeća bila temeljito pregrađena krstionica ove posljednje bazilike.²

² Dyggve ne obrazlaže potanje, koji su stilski razlozi (*point of view of style*), zbog kojih on drži, da su krstionica i bazilika podignute kratko vrijeme prije god. 500.

Na groblju u Manastirinama davno je bio nađen natpis *coemeterium legis sanctae christianae*. De Rossi i Bulić nagadali su, da se to groblje tako naziva za razliku od pretpostavljenog židovskog groblja u staroj Saloni, dok je Egger pomišljao na mogućnost jednog arijanskog groblja. Dyggve se priključuje posljednjem i sklon je uzeti, da je groblje, otkopano pred mnogo godina na putu iz Solina u Vranjic, služilo arijancima u vrijeme gotske vlasti. Argumenti, koje on navodi, nisu uvjerljivi: natpis u Manastirinama potječe iz početka V. stoljeća, dakle iz vremena mnogo prije vlasti Odoakra i Teodorika; nika kvo ime na natpisima u groblju nije germansko. I dva Dyggveova nalaza iz ponovnog iskapanja na ovom groblju, t. j. jedna malena srebrna aplika u obliku zvijeri i jedan grob načinjen od kamenih klinaca sličan starohrvatskim grobovima ranog srednjeg vijeka ne znače mnogo. Srebrna aplika potječe iz druge polovice VI. stoljeća, dakle iz vremena, kada je ortodokсни bizantski dvor i u Raveni oduzimaо arijancima crkve, što su ih imali u vrijeme gotske vlasti, a pripadnici germanskih plemena pokapali su se u grobovima drugačijeg oblika od onog iz spomenutog groblja (trapez sa širokom gornjom stranom, gdje je mrtvačka glava).

Pri kraju ovog poglavlja pisac iznosi ono, što znamo o počecima monaškog života u rimskoj Dalmaciji i staroj Saloni. Pri reviziji iskopina društva »Bihać« u Rižinicama između Solina i Klisa Dyggve je utvrdio, da je knez Trpimir u IX. stoljeću preudesio za prve benediktince, pozvane u hrvatske strane, ostatke redovničkog naselja iz vremena prije doseljenja Hrvata na jug. Starokršćansko redovničko naselje u Rižinicama imalo je, pored kapele i samostanske zgrade, pomno obrađene terase utvrđene zidinama i kulama.

Četvrto poglavlje Dyggveove knjige bavi se ranokršćanskim masovnim grobljima uređenim izvan gradskih zidina i bazilikama podignutim na tim grobljima. Dyggve ih navodi sedam u neposrednoj okolici Salone; kod mnogih je od njih on lično sudjelovao u iskapanju i proučavanju. U ime društva »Bihać« Dyggve je ispod starohrvatske trobrodne crkve uz rječicu Jader, posvećene sv. Mojsiju i sv. Petru, otkopao ostatke bazilike s osnovom na T-križ kao u bazilici *orientalis* unutar zidina grada: znak, da su se gradske i grobišne bazilike gradile po istoj shemi.

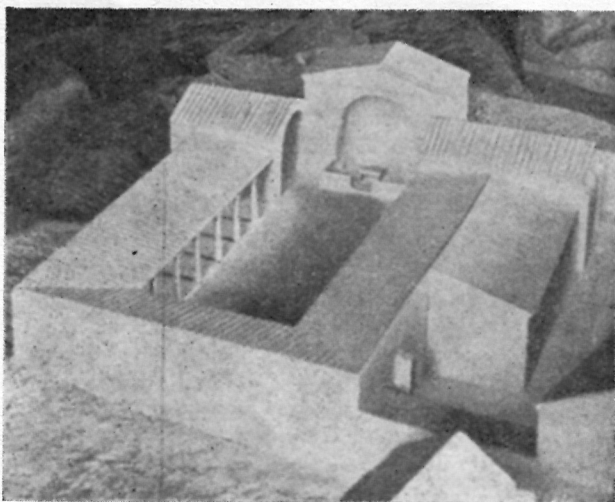
Sl. 5

Do bazilike na groblju u Kapljuču, isto kao do bazilike na groblju u Manastirinama, otkopani su tijesak za vino i preša za ulje: Dyggve insistira na tome, da to nisu ostaci *villae rusticae*, koje je vlasnik na svojem imanju pokopao mučenike Dioklecijanova progona kršćana i time dao povoda kasnijem razvoju groblja i izgradnji bazilike

na tom mjestu, nego da su to naprave razvijene ekonomije same bazilike, kojoj nisu dostajali sami darovi u naravi (vino, ulje) pobožnih vjernika.

U publikaciji o groblju »Pet mučenika« u Kapljuču (Recherches à Salone I) Dyggve je izrazio mišljenje, da je ovo groblje bilo napušteno još tokom VI. stoljeća i da su kosti mučenika, pokopanih ovdje početkom VII. stoljeća, bile iz toga groblja prenesene u crkvu, koju su poslije prve provale Avara i Slavena u solinsko polje vjernici bili obnovili u ograničenom opsegu na mjestu transepta velike bazilike u Manastirima. Sada on vjeruje, da su, analogno ovome, što je učinjeno u Manastirinama, i u Kapljuču, početkom VII. stoljeća tik pred konačnom propašću Salone, vjernici obnovili crkvu, i to u samom opsegu srednjeg broda bazilike.

Osobito je zanimanje pobudila Dyggveova tvrdnja, da na groblju u Marusincu ostaci zidova otkopanih tik na sjeveru trobrodne prekrivene bazilike nisu pripadali monumentalno uređenom groblju pod otvorenim nebom, *coemeterium sub divo*, okruženom naokolo trijemovima (Egger), nego da predstavljaju rijedak primjerak dotada nepoznatog tipa crkve s otvorenim srednjim brodom, koji stara literatura spominje pod imenom: *basilica discoperta*, odnosno *ecclesia sine tecto* (sl. 6). Na Dyggveovu tvrdnju reagirali su stručnjaci različito. Grabar usvaja Dyg-

Sl. 6

gveovo mišljenje i traži daljnje primjere *basilicae discopertae* u starokršćanskom Istoku, a Condurachi ga, čini mi se, ne usvaja.³ Milenovićeva, koje sam radnju imao prigodu vidjeti u rukopisu, osporava s gramatičko-lingvističkog gledišta točnost Dyggveova objašnjavanja odnosnih mjesta u literaturi o *basilica discoperta* i *ecclesia sine tecto*; i osim toga na temelju statičko-tehničke revizije stanja u Marusincu tvrdi, da su stupovi mogli nositi krov središnjeg broda sporne bazilike. Ja se ne mogu upustiti ni u raspravu lingvističkog objašnjenja literarnih izraza ni u pitanje, jesu li stupovi mogli nositi središnji krov; ali

Up. A. Grabar, *Martyrium*, Paris 1946, I, 122 i passim, te Condurachi, *Monumenti cristiani nell'Ilirico*, *Ephemeris Pacoromana* IX, Roma 1940.

ću upozoriti na okolnost, koja može čitavo pitanje postaviti u drugačiji okvir od dosadašnjeg raspravljanja.

Dyggve u ovoj knjizi uporno ističe uvjerenje o intimnoj vezi oltara u crkvi za euharistijsku žrtvu s kultom grobnih ostataka mučenika (str. 114. i 116.) i piše, da je svaki grob mučenika na grobljima bio, tako rekavši, oltar (str. 33. i 38.); a s druge strane domišlja se, da su se u otvorenom središnjem prostoru *basilicae discopertae* održavali pogrebni plesovi pred grobom mučenika u svetištu (str. 79). Ako je ovo točno, moramo se pitati, postoji li onda nepremostivi jaz između *basilicae discopertae* i groblja pod otvorenim nebom, monumentalno uređenog s pokrivenim trijemovima uokolo groblja i s grobišnom egzedrom, u kojoj se pored memorijalnih obreda u čast tu pokopanih mučenika obavljao euharistijski obred i ispred koje su se priređivali kulturni plesovi u čast mučenika. Ne dobiva li time čitav problem novi vid i ne gubi li on u tom slučaju antitetički značaj?

U petom poglavlju Dyggve, na temelju salonitanskog materijala vrlo iscrpno prikazuje ranokršćanske tipove grobnica i kult pokojnika. On podvlači prvotnu istovjetnost pogrebnih običaja pogana i kršćana i načina sahranjivanja običnih vjernika i mučenika vjere. S vremenom raste kult mučenika, i to se odražuje u oblikovanju i uređenju njihovih grobnica kao i u razvijenijim memorijalnim obredima; osobitost kulta mučenika jest *fenestella confessionis*, prošupljena ploča, kroz koju je bio vjernicima omogućen pogled u unutrašnjost groba.

Posljednje, šesto poglavlje prikazuje starohrvatski Solin poslije zauzeća oko god. 615.

Dyggve izražuje skepsu u pogledu prijenosa moći salonitanskih mučenika u Rim o. god. 640; teško mu je vjerovati, da su Salonitanci bilo kada dopustili, da za njih dragocjene i od njih štovane moći mučenika prijeđu u druge ruke. Dyggveova je skepsa pretjerana i opovrgnuta, ako ničim, a ono činjenicom pohrane tih moći u oratoriju sv. Venancija u Lateranu. Dyggve pušta s vida činjenicu, da su se Salonitanci oko god. 615. pri rasapu grada razbježali kojekuda i da su god. 640. još boravili raštrkani i neorganizirani u jedno naselje po dalmatinskim otocima.⁴

Dyggve konstatira, da iz poganskog vremena Hrvata prije god. 800. nisu dosada bili nađeni u Solinu ostaci obitavališta, svetišta ni grobovi. Dok je svetišta moglo ne biti, a kuće su se gradile od trošnog drvenog materijala i netragom propale, ljudi su, veli Dyggve, umirali i groblja je moralo biti, pa taman se mrtvaci sažigali i njihov pepeo skupljao u urnama. Jedino je Dyggve još prije nekoliko godina iznio duhovitu, ma da smjelu hipotezu, da je na Otoku između rukava solinske rječice bio u to vrijeme utvrđen zbjeg pučanstva za slučaj pogibelji u borbama s kršćanima u Splitu.

Starohrvatske crkvice otkopane su gotovo sve izvan perimetra stare Salone. Dyggve to uvjerljivo objašnjava

⁴ Kršćanski obitavaoci Dioklecijanove palače u Splitu zadržali su kod sebe moći mučenika Feliksa, biskupa nedalekog *Epetiuma*, pohranjene na mjestu, gdje je u 11. stoljeću bila podignuta crkva u čast ovog sveca i po tome uređen samostan i crkva franjevacca (XIII. st.). Stanovnici starog Poreča naprotiv, u strahu pred poganskim Slavenima dali su, da se u Rim prenesu moći njihova sveca zaštitnika sv. Maura, prije pohranjene u veličanstvenoj ranobizantinskoj bazilici VI. stoljeća.

činjenicom, da su se slavenski ratari žacali podvrgnuti teretu čišćenja ruševina propalog grada i da su radije preuzeli na obrađivanje župno zemljište izvan grada.

I u ovoj knjizi Dyggve iznosi svoje poznato mišljenje o presudnom djelovanju ukrasnih lezena mauzoleja sv. Staša u Marusincu u Solinu i uopće starokršćanskih crkvi- ca u Dalmaciji na starohrvatsko graditeljstvo. Svoje primjedbe tim tezama iznio sam još god. 1940. u *Ujesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku* (Sv. LI, str. 237 do 255). Sada Dyggve utvrđuje svoje mišljenje još tvrd- njom, da je rimska crkva namjernim propagiranjem osno- va starokršćanskog tipa htjela jačati kršćansku tradiciju i privrženost preobraćenika Hrvata crkvi. Činjenica je međutim, da sredinom XI. stoljeća, dakle upravo u vri- jeme, kada su hrvatski kraljevi pristajanjem uz veliki pa- pinski reformni pokret povezali hrvatske krajeve tješnje uz rimsku crkvu, navodne starokršćanske osnove presvo- denih crkva t. zv. slobodnih oblika malo po malo ne- staju: rimska je crkva u to doba, kao i uvijek, jačala svoj ugled i moć širenjem svojih suvremenih crkvenih oblika, u spomenutom slučaju širenjem trobrodne bazili- kalne sheme. U ovom posljednjem poglavlju svoje knjige Dyggve nešto jače ističe utjecaj Bizanta na starohrvatske majstore: utjecaju Bizanta pripisuje on središnju kupolu, koju su vjerojatno, ma da ne sigurno, imale crkva u Gra- dini i Sv. Stjepan na Otoku u Solinu; u rekonstrukciji ovog posljednjeg (sl. VI., 10) Dyggve izostavlja sada par zvonika na pročelju, koje je na temelju svojih iskopina iz god. 1930. isprva zamišljao na tom mjestu.

Još jedan detalj iz Dyggveove knjige. On izriče mi- šljenje, da poznata ploča s likom hrvatskog kralja u kr- stionici u Splitu potječe iz krunidbene crkve kralja Zvo- nimira sv. Mojsija i sv. Petra u Solinu. Ja ostajem kod toga, da je ploča s kraljevim likom prvotno mnogo vje- rojatnije pripadala ogradi u nedalekoj katedrali u Splitu. Ploča s kraljem je dio ograde basena za krštenje, koje se još vršilo uronjavanjem čitavog tijela vjernika u vodu; za ogradu je s propalog starijeg spomenika uzet čitav niz jednakih ploča. Teško da je to moglo biti iz Solina; po- gotovo ne trebamo na to misliti, otkada se u zidu kapele u katedrali našla ploča iste obrade i istih mjera kao i ogradne ploče u krstionici (v. *Izvešće o djelatnosti konzervatorskog ureda za Dalmaciju u Splitu god. 1924—25., Prilog VI Ujesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku* g. 1924-25 str. 24-6).

2.

Poslije prvog svjetskog rata bila se naširoko razmahala rasprava o pojavi dvojnih, paralelnih crkava (*basilicae geminatae, Parallelkirchen*) u starokršćansko doba na istočnoj obali Jadrana od Akvileje do Podgorice (Doclea). Bila su iznesena različita objašnjenja, koja se nisu održala odnosno nisu bila općenito primljena. *Archeografo triestino* iz god. 1907. objašnjavao je paralelne crkve tradicijom dvojnih hramova iz poganskog doba; Egger se barem za nekoje dvojne crkve, vraćao tezi, koju je još godine 1852. bio iznio istarski arheolog Kandler, a prihvatili je poslije toga Svoboda i Gerber, o memorijalnom značaju i namjeni crkve podignute usporedo s biskupskom katedralnom crkvom i to s njene južne strane; Francuz Zeiller bio je sklon povezati pojavu dvojnih crkava uz ambrozijanski obred i crkvenu odredbu onog vremena,

koja nije dopuštala, da se u jedan dan na istom oltaru čita više nego jedna misa; Rus je Georgijevski pomišljao na želju vjernika, da u svom kraju obnove sjaj bogoslužja u skupu više crkava, kako su vidjeli kao hodo- časnici u Svetoj zemlji kod svetog groba u Jeruzalemu.⁵

Nijedna se od ovih teza nije trajno afirmirala i svakoj od njih ima ozbiljnih prigovora. Nije nikako u svim slu- čajevima dvojnih crkava jedna od njih služila kao me- morija, da se u njoj pohrane moći osobito štovanog mu- čenika i patrona; nije utvrđeno da bi primjeri dvojnih hramova bili upravo na istočnom Jadranu osobito česti (*Arch. triestino* navodi primjere u starom Poreču i Puli); podudarnost istočnojadranskih dvojnih crkava sa skupom crkava na brdu Sionu vrlo je malena, a ambrozijanski obred javlja se kasnije od prve pojave dvojnih crkava u našim stranama. Trebalo je tražiti osebine, koje su svoj- stvene našem kraju u antikno doba, da bi se objasnila česta pojava dvojnih crkava baš u tom kraju, a ne hodo- čašćenje u Svetu zemlju, kult mučenika i ambrozijanski obred, koje znaju i drugi krajevi. Pored toga odredbe ambrozijanskog obreda i rastući kult mučenika mogu obja- sniti dizanje nove crkvene zgrade, osim one, što postoji, ali oni ne određuju nužno smještanje nove zgrade po- kraj i usporedo sa starom zgradom. Konačno mo- ramo imati na umu da svi slučajevi dvojnih crkava ne moraju biti jednaki i imati jedan te isti uzrok.

Dyggve objašnjava pojavu dvojnih crkava kultom mu- čenika. To je na liniji onog velikog značenja, što ga on pridaje tom kultu u životu, obredu pa i u graditeljskim oblicima ranog kršćanstva. Njegova je teza ova: U prvo doba kršćanstva gradske su crkve (za razliku od crkava na grobljima izvan grada) imale samo jedan oltar, i to bez moći svetih mučenika. Rastući kult mučenika izazvao je međutim uskoro odredbu, da i oltar u gradskoj bazilici mora sadržati moći mučenika, ali je ostala na snazi za- brana, da se u istoj crkvi diže drugi oltar; tek je relativno kasno bilo dopušteno dizati više oltara u jednoj crkvi u gradu. Eto u to su se međuvrijeme, iz želje vjernika za većim brojem oltara, čuvara moći, pojavile dvojne crkve; pokraj glavne crkve, koja je služila općim potre- bama vjernika, podignuta je posebna memorijalna crkva za sahranu moći nekog mučenika.

Dyggveova me teza ne uvjerava ni u općoj liniji ni u posebnom slučaju dvojnih crkava u staroj Saloni. Stvar- no se u Akvileji i Poreču javljaju dvojne crkve i prije negoli je postalo pravilom, da i gradska crkva ima oltar s moćima mučenika. A javljaju se one također i mnogo vremena poslije negoli je bilo dopušteno dizanje više oltara u gradskim bazilikama: primjer Sv. Just, koji je podignut pokraj gradske katedrale u srednjem vijeku za pohranu mučenika i zaštitnika grada Trsta (XI. st.).

Dyggve navodi dva slučaja dvojnih crkava u staroj Saloni: t. zv. *basilica urbana*, koju su biskupi Simferije i Esihije podigli oko god. 400. sjeverno od starije crkve iz IV. stoljeća i velika bazilika s osnovom na križ, koju je na mjestu ove posljednje u VI. stoljeću vjerojatno podigao biskup Honorije. Dyggve se naime odvađa od Ger-

⁵ Usp. osim literature navedene u Dyggveovu djelu Zeiller, (*Bullettino di archeologia e storia dalmata, Split 1922, g. XL—XLII str. 129 i 134*) i Georgijevski u *Zbornik ruskih arheologa, Beograd 1927.*

berova i Eggerova prikaza i zastupa mišljenje, da su bazilika iz IV. stoljeća i Simferije-Esijehijeva *basilica urbana* (*«nova post vetera»* poznatog natpisa) neko vrijeme uporedo stajale jedna kraj druge i time predstavljale najstariji primjer *basilicae geminatae* u Saloni. Nema međutim nikakvih dokaza za memorijalni značaj i namjenu Simferije-Esijehijeve bazilike: nije se u njoj našao grob *confessio* ni relikvije, a drži se, prema natpisu, da je bila posvećena samom Kristu.⁶

Isto tako nemamo dokaza za memorijalnu namjenu Honorijeve bazilike iz VI. stoljeća, koja je svakako do pada Salone stajala uporedo s biskupskom bazilikom. Ni u njoj nije bila otkopana nikakva *confessio* i nisu bile nađene nikakve moći; ona ima osnovu na križ, ali u monumentalnim razmjerima, koji nisu obični kod memorijalnih crkava.

Salonitanske *basilicae geminatae* nisu prema tome u prilog memorijalnog podrijetla te pojave. To međutim ne znači, da u materijalu, koji se navodi kao primjer dvojnih crkava, nema uopće zgrada posebnog, memorijalnog značaja. To će biti slučaj osobito ondje, gdje pokraj oveće bazilike imamo manju zgradu sa središnjom osnovom na križ: primjer je crkva s moćima sv. Tome, gradskog patrona, južno od biskupske bazilike sv. Marije u gradu Puli.⁷

Salonitanske dvojne crkve ne daju se, kako vidjesmo, objasniti kultom mučenika. One su poseban slučaj u skupu dvojnih crkava već po tome, što nisu nastale u jedno vrijeme, nego su se uzastopce u toku više stoljeća dizale i pregrađivale, rušile i obnavljale na istom prostoru, koji je i zbog svoje ranije neizgrađenosti kao i zbog blizine spomenika i ostataka iz prvog doba kršćanske misije, bio predeterminiran da postane istaknuto središte starokršćanskog života: u vezi s činjenicom, da se starokršćansko doba strogo pridržavalo pravilne orijentacije crkava od zapada prema istoku, ovo dostaje da objasni paralelno situiranje

⁶ Prema pisanju Farlatija, Ivan bi Ravenjanin bio splitsku katedralu posvetio Marijinu uznesenju povodeći se za primjerom iste posvete biskupske katedrale u staroj Saloni; Dyggve pomišlja na to, da je Simferije-Esijehijeva bazilika s vremenom stvarno bila preimenovana po Marijinu uznesenju. Ja bih išao dalje i postavio pitanje, da li pomen Krista u natpisu te bazilike označuje titularnog patrona ili samo božanstvo, kojemu je sve namijenjeno; u tom bi slučaju salonitanska katedrala mogla od samog početka biti posvećena djevici Mariji. Naravno, ni u tom slučaju nemamo ništa u prilog navodnog memorijalnog značaja te crkve.

⁷ Egger ubraja u niz memorijalnih crkava u sklopu *basilicae geminatae* osim Honorijeve crkve u Saloni, još križnu crkvicu do velike bazilike u Doclei (Podgorici) i sv. Justa u Trstu. Iskopine najnovijeg vremena pokazale su međutim, da je crkva, namijenjena da primi moći tršćanskog patrona Justa, bila podignuta tek u XI. stoljeću pokraj ranije starokršćanske bazilike.

Crkvice s osnovom na križ, koju su još god. 1893. iskopal engleski arheolozi, a iza toga je publicirana god. 1912. u djelu bečke akademije znanosti P. Sticotti, L. Jelić, C. M. Iveković, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro*, otkopana je samo u temeljima i još nije jasno određeno njeno vrijeme i namjena. Osim toga, ona nije primjer paralelne crkve u pravom smislu riječi, jer je smještena nešto podalje od velike bazilike i između nje i bazilike bila je zgrada, koja se navodi kao biskupska palača (n. dj. Sticotti i t. d. plan i sl. 76/XII), a zapravo ostavlja utisak, da se radi o dvojnoj bazilici kao u slučaju Akvileje i nekih starokršćanskih crkava u Istri, o čemu ćemo još govoriti niže.

jedne crkve pokraj druge. Postoje naime samo dvije mogućnosti gradnje više pravilno orijentiranih građevina na istom prostoru, to jest jedna se građevina diže pokraj druge ili iza druge; a ovo je posljednje u Saloni spriječila već okolnost, da su istočno od bazilika bile velike javne terme, koje su vršile važnu funkciju u životu grada.

Kako je točno uočio Egger, sasvim je drugi slučaj u Akvileji i Istri (Poreč, Nesactium), gdje se u isto vrijeme ili u vrlo malenom razmaku vremena dižu jedna pokraj druge dvije po opsegu i obliku jednake dvorane namijenjene kršćanskom kultu (Gnirs ih zove *Kulthalle*). Ti su primjeri po meni jezgra još neobjašnjenog problema dvojnih crkava. Nauka će morati utvrditi i objasniti, čemu su se takve građevine dizale i u koje je svrhe svaka od njih služila. Gnirs je pokušao dati na to odgovor, ali njegovi su izvodi nejasni i u neku ruku protuslovnici. On u jednoj raspravi *Jahrbuch des kunsthistorischen Institutes*, 1915, Beč str. 167) pišući o sklopu dvojnih crkava u Akvileji, koje je odmah nakon milanskog edikta podigao biskup Teodor, tvrdi, da je sjeverna dvorana služila za glavne obrede kršćanske općine, t. j. za čitanje mise, evanđelja i za propovijed te bila crkva u užem smislu riječi, *Gemeindekirche, ecclesia*, dok je južna dvorana bila rezervirana za osobite funkcije biskupa, t. j. za pripremanje novih vjernika, krizmanje i t. d., te je zove *Laienkirche*. U *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes* XIX—XX (Beč 1919 str. 177—178) par godina kasnije on međutim nazivlje sjevernu dvoranu *Laienkirche (ecclesia)*, a južnu *Bischofskirche (oratorium, basilica)*: tu su *Laienkirche* i *Bischofskirche* stavljene kao pojmovi nasuprot jedan drugome, dok je ranije nuzgredna dvorana bila *Laienkirche* ili dvorana za biskupske funkcije. Abramčić u članku o Akvileji (u *Hrvatskoj Enciklopediji*, Zagreb, 1941. str. 163) veli ukratko, da je jedna dvorana bila crkva u užem smislu i služila za liturgiju, a druga se upotrebljavala za sastanke svećenstva i vjernika, za crkvene sabore i t. d.

Još ranije je Egger u slučaju dvojnih crkava otkopanih na Hemmabergu u starom Norikumu i u Akvileji izrazio mišljenje, da je jedna bila obična crkva, *Gemeindekirche*, a druga u prvom redu *consignatorium*, t. j. prostor za krizmanje, koje je biskup obavljao jednom na godinu, a u ostalo vrijeme godine *catechumeneum*, t. j. prostorija za poučavanje novih vjernika. (R. Egger *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum*, Wien 1916, str. 76, sl. 120 i 121 sl.)⁸

Zadaća je naših stručnjaka, da daljnjim istraživanjem u Poreču i drugdje, gdje se ovakav istovremeni par crkvenih građevina javlja, objasne njihovu funkciju i namjenu.

Imamo još niz crkava, koje se ponekada ubrajaju, a po mojem mišljenju bez razloga, u primjere dvojnih crkava. To su neke davno poznate starokršćanske crkve Bosne i Hercegovine (Dabravina, Zenica, G. Turbe) i nekoje još neobjelodanjene crkve sličnog rasporeda i osnove iz Dalmacije. Ali tu se radi o složenom tipu crkava, u kojima su pored glavne prostorije crkve i uzgredne prostorije u jednom sklopu i pod jednim krovom, a ne dvije odijeljene građevine kao što su dvojne crkve u Akvileji i Istri.

⁸ Nedavno su u Trieru otkopani ostaci dviju paralelnih bazilika bez apside kao u Akvileji i Istri, usp. *Arte del primo Millenio*, Torino 1950, članak Th. A. Kempfa str. 3—10.

O starokršćanskoj Saloni postoji vrlo bogata literatura. Bezbroj članaka, većih i manjih, objelodanjen je u godišnjacima *Ujesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku* (Split, prije *Bullettino di archeologia e storia dalmata*), vrlo su često salonitanski spomenici i salonitanski problemi spomenuti u ranokršćanskoj naučnoj literaturi, a pojedini su spomenici prikazani u monumentalnim izdanjima *Forschungen in Salona I—III* (Beč) i *Récherches à Salone I—III* (Kopenhagen). Ali nema većeg prikaza ranokršćanske Salone kao cjeline i malo je pisano o utjecajima i uplivima, pod kojima se razvijala ranokršćanska umjetnost u staroj Saloni i rimskoj Dalmaciji. I Dyggve se na to u svojoj knjizi osvrće tek prigodno i letimice. On pri tome ističe značenje nedaleke palače cara Dioklecijana u Splitu za neke spomenike stare Salone, potcrtava veze tih spomenika sa životom i spomenicima ranokršćanske crkve u Siriji i Mezopotamiji i spominje utjecaj Bizanta u vezi s pojavom, koju on naziva »*adria-bizantinizmom*« V i VI. stoljeća n. e. Utjecaji odnosno veze, koje Dyggve navodi, postoje svakako u ovoj ili onoj mjeri; iznijet ću međutim neke prigovore značenju i opsegu tih utjecaja.

Nesumnjiva je veza između krstionice biskupske bazilike u Saloni i mauzoleja cara Dioklecijana u Splitu. Krstionica i mauzolej građeni su u obliku oktogona, koji je u unutrašnjosti oživiljen nišama; u jednoj se i drugoj građevini ispred nutarnjeg zida diže dvostruki red stupova. Dok je ono prvo, t. j. osnova oktogona s nišama, opća pojava i u kasnoantiknim građevinama i u ranokršćanskim krstionicama i ne bi nužno značilo ovisnost krstionice od mauzoleja, ovo drugo, t. j. urešivanje unutrašnjosti stupovljem, što reljefno iskače pred zidovljem, vezano je o stanovitu razvojnu fazu antiknog graditeljstva. Ono se javlja u carevu mauzoleju u Splitu, a po tome nestaje. Proučavajući Dioklecijanovu palaču u Splitu, upozorio sam, kako u dvostrukom redu stupova mauzoleja imamo plastično-reljefnu koncepciju srednjeg rimskog carskog doba a u inkrustaciji mramorom i u mozaiku okruglog vestibula careva stana optičko-kolorističku tendenciju kasne antike.⁹ U vrijeme pregradnje krstionice, t. j. u vrijeme sredine VI. stoljeća, pojava stupovlja u krstionici najbolje se objašnjava ugledanjem u carev mauzolej nedaleke palače u Splitu. Veza krstionice s mauzolejem utvrđuje još činjenica, koju je Dyggve utvrdio, a to je, da je između krstionice i biskupske bazilike u Saloni bila kao i ispred splitskog mauzoleja pokrivena prostaza a ne otvoreni atrij.

Mnogo manje uvjerava Dyggveovo mišljenje, da se graditelj biskupske Simferije-Esijehijeve bazilike u Saloni ugledao pri gradnji ove bazilike i određivanju njezinih razmjera u Peristil careve palače u Splitu, koji, slobodno i bez krova samo dekorativno ističe prilaz carevu stanu a ima jednak areal i zijev arkada kao spomenuta bazilika u Saloni. Utjecaj careve palače svakako je bio samo sporadičan i nebitan faktor u razvoju ranokršćanskog graditeljstva u Saloni.

⁹ Bulić-Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927, str. 169.

Prednjoazijski Istok bio je kolijevka kršćanstva. Razumljivo je prema tome, da su se mnogi oblici kršćanskog života kao i oblici crkvenih građevina najprije pojavili i razvili na Istoku. Tu su se najprije pojavile pobočne prostorije do svetišta crkava, diakonikon za presvlačenje klera i protezis za donošenje darova vjernika, kojih imamo i u bazilikama Salone. Odatle su u sve krajeve Zapada u prvim stoljećima kršćanstva dolazili vjesnici nove vjere: kao što drugdje, tako je bilo i u Saloni. Ali pitanje je, je li metodički ispravno, nazivati još uvijek orijentalnima motive u vrijeme, kada su ovi postali svojina svega kršćanstva. Dyggve ispravno veli na jednom mjestu svoje knjige, da je prosječan tip salonitanske bazilike s tri broda, koji se dovršavaju po sredini apsidom, lijevo protezom, desno diakonikom, a na pročelnoj strani im je narteks, rjeđe atrij, univerzalan tip, u kojemu su od prve četvrtine IV. stoljeća bile građene crkve na čitavom kršćanskom području mediteranskih zemalja.

Isto tako moramo biti oprezni u isticanju orijentalnog, sirskeg značaja skulptiranih arhitektonsko-plastičnih detalja. Dyggve navodi, da je A. Stein bio frapiran sirskeg karakterom (*purely syrian character*) nekog arhitrava iz najstarijeg oratorija u Saloni. Poznato je naime, da su opadanje reljefa i plastičnosti kao i geometrijska stilizacija skulptiranog ukrasa opća pojava najkasnije faze antike i najranije periode srednjeg vijeka, i to kao posljedica konvergentnih tendencija u umjetnosti i kasne antike i Orijeanta i novih plemena seobe naroda. I zato bi analogija za salonitanski arhitrav lako mogli naći i u drugim krajevima onog vremena.

Dyggve naziva zidane lezene, što od IV. stoljeća dalje rese vanjske zidove starokršćanskih građevina u Saloni, mezopotamskim motivom; u prijašnjem sam članku iznio mišljenje, kako pojavu ovog motiva u starokršćanskom graditeljstvu Zapada možemo radije objasniti u okviru neovisnih, paralelnih pojava, a ne u okviru ovisnosti i izravnog prenošenja motiva iz jednog kraja u drugi.¹⁰

U prilog tvrdnje o orijentalnom utjecaju u starokršćanskom graditeljstvu u Saloni Dyggve navodi pravokutnu prostoriju u produženju srednjeg broda ispred svetišta u najstarijoj salonitanskoj gradskoj bazilici iz IV. stoljeća, koja da ima analogiju u sličnom motivu bazilike u Hauranu iz god. 345. i crkve Rodenja u Betlehemu. U ovoj posljednjoj crkvi motiv međutim potječe tek iz pregradnje crkve u doba cara Justinijana, dakle mnogo kasnije nego je građena bazilika u Saloni, a u prvom se radi o građevini, koja je u najboljem slučaju suvremena onoj u Saloni. Na svaki način to nije motiv, koji se na Istoku afirmirao i ustalio te postao tipičnim, nego je to tamo kao i u Saloni pojedinačna, sporadična pojava.

Dyggve još potcrtava navodno podudaranje osnove križne bazilike biskupa Honorija u Saloni sa složenim građevnim skupom u Kalat Semanu u Siriji, kod kojeg on vjeruje, da je sredina između četiri trakta bazilikalnog izgleda bila pokrivena. Sličnost je međutim vrlo daleka, i mislim, da je uvjerljivije povezivanje Honorijeve križne bazilike s bizantskim crkvama sv. Apostola u Carigradu i sv. Ivana u Efezu. Ona ide u red onih građevina, koje

¹⁰ Usp. *Ujesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Sv. LI, Split, 1940., str. 237—239.

se javljaju na istočnoj obali Jadrana u okviru onog, što Dyggve naziva »Adriabyzantinism«-om. U V. a osobito u VI., Justinijanovu stoljeću, umjetnost Bizanta dala je svoj pečat mnogim spomenicima na jednoj i drugoj obali Jadrana: pored Salone, dosta je da spomenem Ravenu, Grado i Poreč. Uzimam riječ Bizant u smislu onoga, što je carska prijestolnica na Bosporu u to doba i bila, to jest središte, u kojem su se stjecali i iz kojeg su se širili oblici umjetnosti raznih pokrajina helenističkog dijela rimskog carstva. Bizantski se utjecaj u Justinijanovo doba javlja i u drugim mjestima rimske Dalmacije. U gornjem smislu možemo smatrati bizantskima starokršćanske crkve sa svetištem u obliku trolista (trichora) u Bilicama kod Prokljanskog jezera i u Sutivanu na Braču, kao i crkve u obliku T-križa u Lovrečini na istom otoku, iako je prvi motiv u prvom redu poznat u Egiptu i Palestini, a drugi je osobito zavoljela Mala Azija. Bizantski import jesu i prekrasni kapiteli iz salonitanske krstionice s protomama zvijeri u gornjem dijelu: iz prokoneških kamenoloma kod Carigrada dospjeli su u to doba slični kapiteli u Solun, Ravenu, Grado i Poreč.

Ima još jedno veliko i utjecajno središte starokršćanskog života, koje međutim Dyggve ne navodi među faktorima, koji su utjecali na razvoj starokršćanskog graditeljstva u Saloni: Akvileja. Patrijarh Akvileje vršio je metropolitanska prava nad crkvom u krajevima sjevernog Jadrana i u krajevima sjeverno od Jadrana. U tim su krajevima u Istri, u Noriku pa i u Panoniji utvrđene starokršćanske građevine, koje imaju mnoge zajedničke crte između sebe kao i dodirnih točaka sa spomenicima u Akvileji. Upliv velike metropole zračio je, po mojem mišljenju, ma da u manjoj mjeri, i u kršćanskim središtima uzduž istočne obale Jadrana pa i u staroj Saloni.

Na periferiji grada Akvileje, gdje je bilo neizgrađenog prostora, odnosno prostora izgrađenog siromašnim kućicama, koje je bilo lako odstraniti, razvila se u starokršćansko doba intenzivna djelatnost crkvenih krugova; tu se gradilo i pregrađivalo, tu su se dizale jedna kraj druge crkve, što su se s vremenom spajale zajedničkim nartekсом, koji je bio na mjestu, gdje je prije išla ulica. To isto imamo u Istri, u Poreču i u Nesactiumu,¹¹ pa i u staroj Saloni. I tu se razvija intenzivna graditeljska djelatnost na prostoru neposredno tik do sjevernih gradskih zidina, crkve se dižu i ruše i nanovo grade, stoje jedna kraj druge i s vremenom se spajaju nartekсом postavljenim na mjestu nekadašnje gradske ulice. Samo je u Saloni, kako vidjesmo pri razmatranju pitanja *basilicae geminatae*, slijed gradnje bio drugačiji.

U ranokršćansko doba bilo je pravilo, da srednji brod ne prekoračuje bitno širinu dvaju pobočnih brodova. U Akvileji je velika trobrodna bazilika, koja je bila podignuta prije 381., t. j. godine ambrozijanskog koncila, imala srednji brod tri puta toliko širok, koliko jedan pobočni brod crkve. Ova upadna širina javlja se u bazilikama Salone, Jadera (Zadar) i Docleae (Podgorica). Širina Simferije-Esihijske biskupske katedrale u Saloni bila je zavjela Gerbera na rekonstrukciju te bazilike u obliku petobrodne

građevine, dok nije Egger ustvrdio, a Dyggve ponovnim iskapanjem definitivno utvrdio, da je bazilika imala samo tri broda i od toga srednji u napadno velikoj širini. U Zadru je biskupska katedrala propala, ali katedrala, obnovljena iz temelja u XI. stoljeću, zadržala je od ranije bazilike u ranosrednjovjekovnom graditeljstvu neuobičajenu širinu (srednji brod tri puta širok kao jedan pobočni). Istu, trostruku širinu srednjeg broda ima i bazilika otkopana u temeljima u Doclei, koja i inače pravi utisak, da je bila dio kompleksa, koji frapantno podsjeća na dvojne bazilike u Akvileji.¹²

Imamo u staroj Saloni još dvije pojave, koje nalazimo ako ne u samim spomenicima Akvileje, što ih danas znamo, a ono u ranokršćanskim građevinama u krajevima Istre i Norika, što su bili vezani uz Akvileju: to je rana uporaba ukrasnih lezena i polukružna izidana klupa za kler iza oltara (*subsellia*). Jedan i drugi motiv, lezene i polukružna *subsellia*, nalazimo u ranokršćanskim građevinama Istre i Norika.¹³ U Saloni rese lezene Stašev mauzolej u Marusincu i baziliku pet mučenika u Kapljuču, a ove su građevine podignute početkom odnosno sredinom IV. stoljeća; a polukružna *subsellia* ima najstariji oratorij sv. Dujma i Simferije-Esihijske bazilika iz vremena oko g 400.

Prema svemu ovome, što iznesosmo, razvoj se ranokršćanskog graditeljstva u Saloni u glavnim linijama prikazuje ovako: prosječan tip salonitanske ranokršćanske crkve (v. gore) jest tip crkvene građevine, kakav se općenito već u IV. stoljeću ustalio u mediteranskim kršćanskim krajevima; on tokom vremena varira i obogaćuje se detaljima, koji u prvo doba, t. j. u IV. i V. stoljeću ukazuju na ovisnost i veze sa spomenicima na području vlasti velike crkvene metropole na sjevernom Jadrano, Akvileje, a po tome, u V. i osobito u VI. stoljeću, odaju veze s umjetnošću Bizanta. Utjecaji Akvileje i po tome Bizanta uočljivi su i na nizu spomenika ranokršćanske rimske Dalmacije izvan grada Salone. Zanimljivo je međutim usporediti starokršćanske spomenike u Saloni i rimskoj Dalmaciji sa spomenicima drugog našeg kraja, t. j. Istre, i utvrditi kako se veza i ovisnost od Akvileje i Bizanta u Istri očituje u većoj mjeri negoli u Saloni i Dalmaciji. To Salona zahvaljuje okolnosti, da je od sijela patrijarhata, Akvileje, i žarišta bizantinizma u Justinijanovo doba, Ravene, prostorno udaljenija negoli Istra; pa pored toga okolnosti, da salonitanska crkva nije potpadala pod akvilejskog patrijarha, već je bila izravno podčinjena papi u relativno dalekom Rimu. Zato se u Saloni zapažaju ta-

¹² Usp. za Akvileju, *Jahrbuch des kunsthistorischen Institutes der k. k. Zentralkommissionen für Denkmalpflege*, Wien, 1915, sl. 127; za Zadar *JIC*, 1938 god. IV/1—2, str. 113, a za Docleu *Sticotti n. dj.* sl. 76.

¹³ Usp. Gnirsove članke u *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien*, u *Jahrbuch des kunsthistorischen Institutes der k. k. Zentralkommission i u Mitteilungen der Zentralkommission* o starokršćanskim crkvama u Istri, te Eggerovu studiju *Christliche Kultbauten im südlichen Norikum*, Wien 1916. Isti se motivi javljaju i u Panoniji: lezene u starokršćanskom mauzoleju u Pečuhu iz IV. stoljeća (Dyggve, *Das Mausoleum in Pecs*, 1935, passim), a *subsellia* u ranokršćanskoj crkvi otkopanoj u Kekkutu kraj Blatnog jezera (Cabrol-Leclesq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*, Tome XIII, sl. 9582 str. 1061).

¹¹ Up. članak Gnirs-a, *Zur Frage der christlichen Kultanlagen im österreichischen Küstenlande u Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien*, Wien 1919, Bd. XIX—XX, Beiblatt 165—206.

kođer na više građevina zanimljivi motivi, koji su odraz veće slobode periferijske sredine.

Tako na primjer Istra u više primjera, u Poreču, u Nesactiumu i u Puli, u IV. stoljeću opetuje motiv dvojnih bazilika, građenih odjednom ili u vrlo malenom vremenskom razmaku, jedna uporedo s drugom, kao *basilicae geminatae* biskupa Teodora u Akvileji. Ove istarske bazilike imaju osnovu čistog pravokutnika bez apside, što u polukrugu strši iz istočnog zida crkve; to je osnova, koju je istarski kraj zavolio i koju istarski graditelji opetuju još u ranom srednjem vijeku.¹⁴ I jedno i drugo Salona i rimska Dalmacija ne poznaje. Južno od Simferije-Esihijeve bazilike podignuta je paralelno postavljena Honorijeve bazilika više od stoljeća kasnije a i to u obliku križne građevine. Sve bazilike u Saloni imaju polukružnu apsidu, što strši iz istočnog zida crkve, i samo dva malena oratorija iz vremena Dujmove misije oko god. 300. prosti su pravokutnici bez apside.

Isto tako ni Salona ni rimska Dalmacija nema nešto, što bi se moglo usporediti s bazilikom biskupa Eufrazija u Poreču iz VI. stoljeća, koja pokazuje svu raskoš i visinu ranobizantinske arhitekture, skulpture i slikarstva, i kao takva figurira u svakom udžbeniku umjetnosti Bizanta. U Istri, u Eufrazijevoj bazilici u Poreču te u više starokršćanskih crkvice u okolici Pule, na otoku Cresu i gradu Osoru, utvrđeno je tipično bizantsko svetište crkve s apsidom, koja je izvana poligonalna, a samo iznutra polukružna.¹⁵ U Saloni toga nema, a s područja rimske Dalmacije poznata mi je takva apside samo u kapeli u Borasima u današnjoj Hercegovini i u bazilici u Doclei - Podgorici u današnjoj Crnoj Gori.¹⁶

Rekosmo, da se u građevinama stare Salone zapažaju znakovi veće slobode periferijske sredine. U ovakve bih građevine ubrojio gradsku baziliku iz IV. stoljeća, u koje pravokutna prostorija u širini srednjeg broda pravi prijelaz k središnjoj apsidi; *basilicu orientalis*, u koje nas otkopani zidovi ostavljaju u dvoumici, radi li se o nerazmjerno razvijenom diakonikonu i protezisu ili o ranom primjeru transepta (T-osnova); *basilica occidentalis*, u koje oble apside triju brodova nagovještavaju *in nuce* tip srednjovjekovne crkve s tri apside; baziliku pet mučenika, u koje prednji, zapadni dio nema tri broda odijeljena stupovima već prostorije ograđene zidovima, i konačno grobišnu crkvu u Manastirinama, koja počinje pravokutnom prostorijom protegnutom u širinu, a potom se širi u trobrodnu baziliku i tik pred padom Salone ponovo se povlači na prvotnu pravokutnu prostoriju, što je ustvari bila transept ranije trobrodne bazilike.

Sloboda periferijske sredine još jače dolazi do izraza u manjim mjestima u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. Tu dosada uopće nije bila utvrđena građevina u obliku trobrodne bazilike. Ali je zato poznat skup starokršćanskih građevina iz Bosne, koje u kompleksu pravokutnog broda za vjernike i različitih nuzgrednih prostorija, slobodno raspoređenih oko tog broda, bez pretenzije mo-

¹⁴ Up. moj članak u *Historijskom zborniku*, Zagreb, sv. II 1949 str. 117.

¹⁵ Up. *Ljetopis Jugoslavenske akademije*, knj. 55, g. 1949, str. 52.

¹⁶ Up. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb, 1931, sl. 29 i Sticotti n. dj. sl. 76.

umentalnih rješenja udovoljavaju raznolikim potrebama svog crkvenog života (Skelani, Šipraga, G. Turbe, Varcar-Vakuf, Dabravina, Zenica). I Dalmacija ima čitav niz sličnih ranokršćanskih građevina. Poznate su mi iskopine građevina sličnih tlorisa iz Dikovače kod Imotskog, iz Tinj-Polače u sjevernoj Dalmaciji, »Cecela« kod Drniša, otoka Lastova, Korlat-Moravica kod Benkovca, Mokrog polja kod Knina, Grohota na Šolti, otočića Osinja na ušću Neretve. Nažalost, dobar dio ovih iskopina nije još objelodanjen; trebalo bi to što prije učiniti, da se upozna i objasni ovaj zanimljivi dio ranokršćanskog graditeljstva u našim stranama.¹⁷

DODATAK

U *Ephemeris Dacoromana*, Roma 1940/X. E. Condurachi je pod naslovom *Monumenti cristiani nell'illirico* dao sažet i pregledan prikaz ranokršćanskih spomenika u Iliriku. U njemu se pisac, uglavnom prema objelodanjenoj literaturi, na više mjesta osvrće na ranokršćansko graditeljstvo Salone. Po mojem mišljenju Condurachi pretjeruje u isticanju orijentalnih utjecaja i jednostrano forsira liniju ovisnosti starokršćanske Salone od Sirije.

U prilog utjecaja iz ranokršćanskog Orijenta Condurachi se u prvom redu pozivlje na navodne empore iznad pobočnih brodova u Simferije-Esihijevoj biskupskoj bazilici i na navodnu nutarnju apsidu u istoj bazilici, koja da je stvarala polukružni hodnik, *ambulacrum* iza oltara po primjeru bazilika u Nikopoli (Epir) i u Miletu. Rekoh na navodne empore i nutarnju apsidu, jer je Dyggve nakon podrobnog ispitivanja materijala ruševina u spomenutoj salonitanskoj bazilici izrazio uvjerenje, da salonitanska biskupska bazilika nije nikada imala empore; a Dyggve i Egger su davno dokazali, da polukružan zid slabih temelja iza oltara u toj bazilici nije ostatak nutarnje apside, kojoj je zid išao do krova, nego ostatak niskog zidića, na koji su se oslanjale klupe za svećenstvo (subsellia). To je karakterističan motiv za brojne crkve akvilejske dijeceze u Istri, Noriku i Panoniji (v. gore). Prema tome oba argumenta, koja je Condurachi iznio, padaju, jer se oslanjaju na nestvarnu interpretaciju iskopina.

Glavna je Condurachijeva teza ipak utjecaj Sirije na ranokršćansko graditeljstvo u Saloni. U staroj se Saloni navodno javljaju sve četiri glavne značajke spomenika u Siriji: 1. pomanjkanje atrijske ispred crkve; 2. dva tornja sa strane narteksa; 3. diakonikon i protezis s vratima, što ih vežu s pobočnim brodovima a ne sa svetištem; 4. trijem na stupove na južnoj strani crkve, gdje se nalaze pobočna vrata. Pri podrobnom ispitivanju ovi se navodi i argumenti međutim rasplinjuju.

¹⁷ Iskopine kod Dikovače bile su objelodanjene davno u *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, sv. XX. one na Lastovu u članku P. Marconi, *estratto dal Bull. della Comm. Arch. comm.*, LXII 1934, Roma, a one na otočiću Osinju u nekom kalendaru »*Napredak*« u vrijeme rata. Tloris iskopina na »Ceceli« kod Drniša vidio sam u arhivu muzeja hrvatskih starina (danas u Splitu), tloris crkve u Tinj-Polači u Jelićevoj ostavštini u Arheološkom muzeju u Splitu; u Mokrom polju i u Korlat-Moravicama (tloris ove posljednje crkve donosi Dyggve u *Forschungen in Salona*, III, sl. 140) kopao je Muzej hrvatskih starina, a u Grohotama na Šolti starinsko društvo »Bihać« iz Splita (arhiv društva kod Arheološkog muzeja u Splitu).

Već sam gore spomenuo ispravnu Dyggveovu konstataciju, da je prosječan tip salonitanskih bazilika s tri broda i oblom apsidom svetišta te s nartekсом i rjede atrijem na pročelnoj strani već u IV. st. n. e. bio postao univerzalan tip za sve mediteranske kršćanske zemlje. I Salona ima bazilika s nartekсом (8) kao i bez njega (3); jedna dapače ima atrij (Marusincac). Davno je poznato, da su brojne bazilike u Rimu imale ispred crkvene zgrade atrij, pa se neko doba smatralo, da je atrij bitan dio kanonskog tipa ranokršćanske crkve na Zapadu. Predilekcija je za atrij međutim ograničena uglavnom na sam Rim, središte kršćanstva i sjelo papa; a drugdje se atrij javlja samo u bogato i monumentalno izvedenim građevinama. I u Saloni ima atrij samo bazilika na raskošno i bogato uređenom groblju u Marusincu, gdje su se pokapali visoki crkveni prelati i odličnici. Pomanjkanje atrija ne može po tome biti razlog, da se neki kraj poveže uz Orijent; pogotovo nije to dovoljno, da se graditeljstvo nekog kraja poveže uz određenu provinciju Orijenta, u našem slučaju uz Siriju.

I veza diakonikona i protezisa s pobočnim brodom a ne sa svetištem crkve nije isključiva značajka Sirije; takva se veza javlja i u bazilikama drugih provincija carstva. Svakako je Condurachi u Saloni mogao navesti samo dva primjera takvog motiva između salonitanskih bazilika; a i ti primjeri nisu bez prigovora. Jedan je primjer bazilika na groblju u Marusincu, u kojoj se svetište s polukružnom apsidom, što strši iz istočnog zida crkve, potpuno odvaja od prosječnog rasporeda svetišta bazilika u Siriji. Drugi je primjer bazilika južnog groblja otkopana do puta, što od Solina vodi u Vranjic; u njoj su vrata, što vode iz diakonikona i protezisa u pobočni brod, unesena u slobodnu rekonstrukciju tlorisa ove bazilike, koji je Dyggve napravio mnogo godina nakon što su otkopani ostaci bazilike bili uništeni kod kopanja tupine za solinske tvornice cementa. Dyggve je još mogao vidjeti samo ostatke južnog ugla pročelja bazilike i utvrditi netočno situiranje u terenu Bezićeva tlorisa iskopina; na Bezićevu tlorisu ove bazilike nema međutim vrata, što vode iz diakonikona i protezisa u pobočni brod.

U Saloni nadalje nema nigdje motiva dvaju tornjeva sa strane pročelnog nartekса, koji je motiv poznat iz više crkava u Siriji. Dvije pravokutne prostorije u unutrašnjosti bazilike na groblju u Marusincu, koje su u zapadnom kraju ove crkve do pročelja naknadno bile izdvojene iz pobočnih brodova, da se u njima naprave dvije memorije, a na koje se prostorije Condurachi poziva kao na primjer utjecaja iz Sirije, nisu uopće dolazile do izraza u izvanjskom izgledu ove bazilike i nemaju stvarno ništa zajedničko sa sirijskim pročeljem s dva pokrajna tornja.

Condurachi osobito insistira još na tome, da se u bazilici na groblju u Manastirinama, i to na južnoj strani ove crkve, dvoja vrata otvaraju prema trijemu, koji je podržavan stupovima. Ali, ovdje u Saloni trijem ne ide neprekinuto od jednog na drugi kraj ove strane crkve, nego on obuhvaća samo dio ove strane crkve; time se razlikuje od trijemova u Siriji, koji su izgrađeni u čitavoj dužini crkve i tako monumentalno ističu južnu stranu nekih bazilika. Egger s pravom nagada, da su na južnoj strani bazilike u Manastirinama bila probijena dvoja vrata, jer je ta južna strana bazilike bila najbliža vjernicima, što su izlazeći iz neposrednog blizog grada htjeli posjetiti crkvu na groblju (usp. *Forschungen in Salona* II, str. 23). I Condurachi priznaje, da mnogi neobičan motiv u kršćanskom graditeljstvu Ilirika zahvaljuje svoju pojavu zahtjevima bogoslužja i pokazuje previranje i nestalnost oblika, koji prate pokušaje udovoljenja lokalnih potreba (*è giusto d'altra parte che alcune fra queste innovazioni dell'architettura religiosa dell'Ilirico si debbano alle necessità del culto e presentino l'incertezza dei tentativi locali*). I u ovom, kao i u svim sličnim slučajevima, bit će dobro i potrebno, da komparativno proučavanje umjetničkih oblika ne pusti s vida djelovanje i značenje lokalnih faktora.

U svakom je slučaju usiljeno i preuranjeno na temelju dosada iznesenih argumenata prikazati Siriju i njezine spomenike kao glavni faktor, koji je nadahnuo i odredio razvoj starokršćanskog graditeljstva u Saloni.

LJUBO KARAMAN

NEŠTO O DATIRANJU STAROHRVATSKIH ARHEOLOŠKIH NALAZA

Jovan Kovačević pozabavio se više puta pitanjima tipologije i datiranja nakita ranog srednjeg vijeka s teritorija NR Hrvatske. Nedavno je Jovan Kovačević (citiram dalje skraćeno J. K.) objavio je u *Istorijskom glasniku* 3—4, Beograd 1950, svoj najnoviji napis pod naslovom »Prilozi rešavanju postanka i razvoja južnoslovenskog zlatarstva i zlatarskih proizvoda u ranom Srednjem veku«. Koliko je taj napis doista naučan »prilog rešavanju« tih problema, pokazat će slijedeće činjenice:

I.

Opet se pojavila neosnovana tvrdnja »da S-naušnica vodi svoje poreklo iz ilirskog nakita« (str. 9). J. K. se u vezi s time poziva na Garašanina, koji je karičica s običnom jednostrukom petljom iz japodske nekropole u Jezerinama (kakovih uostalom ima češće među ilirskim ma-

terijalom) okrstio S-naušnicom.¹ Ovakve tipološke razlike — kao na primjer i one između slavenske ogrlice od deblje pletene žice, te prethistorijske, i to japodske tordirane ogrlice (pravi torques) (na ist. mj.) — morali bi razlikovati arheolozi, koji namjeravaju proučavati takav nakit.

¹ Garašanin, *Starinar* n. s. I, str. 33. — Vidi Radimský, *WMBH* III, str. 87, 174, sl. 154, 155, 158, 558. — Slavenska karičica s nastavkom u obliku slova »S« nije ni u kakvoj vremenskoj i genetskoj vezi s ilirskim karičicama, koje gdjekad imaju kvačicu, odnosno petlju na završetku, ali nigdje se, u tisućama ilirskih grobova Evrope, nije našla takva ilirska karičica, koja ima završetak u obliku slova »S«. Valja imati u vidu, da se tu zapravo radi o nastavku u obliku slova »S« iz latinske abecede, a ne iz ćirilske, jer bi ovaj u tom slučaju bio, naime, samo jedamput zavnut i, dakako, sličan petlji. Nije isključeno, da je Garašanina ćirilsko slovo »C« nehotično dovelo do ovog netočnog zaključka.